

Yeni Buluntuların Işığı Altında Anadolu'da Hassuna ve Samarra Seramiğinin Yayılımı Üzerine Bir Gözlem

Halil TEKİN*

Özet

Mezopotamya'nın tarihöncesi seramiği içinde önemli bir yer tutan Hassuna ve Samarra kapları aynı zamanda Mezopotamya'nın ilk boyalı çanak-çömlek gruplarını oluşturmaktadır. Arkeoloji yazınında isimlerini tanımlandıkları ilk merkezler olan Tell Hassuna ve Samarra yerleşimlerinden alan bu kapların yayılım alanının, son yirmi yıla kadar sadece Irak'ın orta ve kuzey bölümleriyle sınırlı olduğuna inanılmaktaydı. Fakat son yirmi yıl içinde Suriye'nin kuzey bölümünde, özellikle Fırat ve Balikh nehirleri civarlarındaki yerleşimlerde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları, bu kapların yayılım alanlarının batıya doğru, Akdeniz'e kadar uzandığını göstermiştir. Türkiye sınırları içinde kazı ve yüzey araştırmalarının artmasıyla da, bu kapların Anadolu'da varlığı ispatlanmış ve bu kültürlerin gelişim ve yayılımının yeniden değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada son yıllarda Türkiye sınırları içinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan Hassuna ve Samarra seramiğinin genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Seramik, Geç Neolitik, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, çanak-çömlek, Hassuna, Samarra.

Abstract

The Hassuna and Samarran pottery, occupying a distinct place among the prehistoric Mesopotamian ceramics, are the most ancient painted pottery groups of Mesopotamia. In archaeological research, these wares are named after the spots where they were first found, Tell Hassuna and Samarra. Until the last twenty years, according to widespread belief, the distribution of these wares was limited to Central and Northern Iraq. However, recent archaeological research has brought out more sites in the Euphrates and Balikh regions. Thus, the distribution of both pottery groups reached the Mediterranean coast in the West. New research in Turkey proves the existence of these groups in Anatolia, and necessitates a reevaluation of the development and expansion of these cultures. This study is a general evaluation of the Hassuna and Samarra pottery in the recently excavated sites in Turkey.

Keywords: Ceramic, Late Neolithic, Southeastern Anatolia, pottery, Hassuna, Samarra.

1. Giriş

Ana malzemesi kil olan seramik sözcüğünün kökeni, Yunanca “*kil, çömlekçi toprağı*” veya “*topraktan yapılmış kap*” anlamına gelen “*Keramos*” sözcüğünden gelmektedir. Su ile karıştırılarak uygun kıvama gelmiş çamur, elde veya kalıpta şekillendirildikten sonra ateşte pişirilmesiyle geri dönüşü olmayan bir yapıya kavuşturulur. Kil, doğada rahatlıkla bulunması ve ıslatıldıktan sonra kolay şekillendirilebilmesi gibi avantajların-

---

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

dan dolayı önemli bir ham maddedir. Buna rağmen kil, insanlık tarihi içinde taş, kemik veya ahşaba nazaran oldukça geç bir tarihte kullanılmıştır. Bugünkü bilgilerin ışığı altında Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı) insanının kili kullanmayı pek tercih etmediğini söylemek mümkündür. Kolay biçimlendirilme özelliğine ve doğada rahatça ulaşılabilmesine karşın kil eserler, Anadolu'da Paleolitik Çağ süresince yok denilecek kadar azdır. Bunun yerine işlenmesi daha zor olan çakmak taşı ve obsidyen gibi çeşitli taşların yanı sıra, kemik ve ahşap tercih edilmiştir. Bundaki temel neden, kilin kolay şekillendirilmesine rağmen yeterli düzeyde dayanıklılığa sahip olmamasıdır. Paleolitik dönem insanı, yiyecek ve içeceğini saklama ihtiyacı duyduğunda, kil yerine sepet veya deriden yararlanmıştı. Buna karşın kilin daha çok boya amaçlı kullanılmış olabileceğini düşünmek mümkündür. İnsanlar, Anadolu'da Paleolitik dönem süresince, Avustralya yerlileri Aborjinler ve çağdaş ilkelerin yaptığı gibi avlanma esnasında kamuflaj amaçlı olarak vücudun boyanmasında veya rituel danslarda vücudun belirli yerlerinin boyanmasında kilden yararlanmıştı. Ölmüş yakınlarının kafataslarının aşı boyası ile boyanması ve tıpkı günümüzde bazı kırsal alanlarda olduğu gibi, kilin şifa bulmak amacıyla vücuda sürülmüş olması da ihtimal dahilindedir.

Kilin en önemli özelliklerinden biri yaklaşık 400 °C'nin üzerindeki bir sıcaklıkta pişirilmesinden sonra dönüşü olmayan bir yapıya kavuşmasıdır. Bu sıcaklığın üzerinde pişirilmiş bir kil nesne, tekrar plastiklenme özelliğini kaybeder ve kolay kolay yok olmayan bir cisim haline dönüşür. Böylelikle ne kadar eski olursa olsun, kazı alanlarında ele geçen ateşe maruz kalmış kil nesnelere günümüze dek ulaşabilmektedir. Kilden yapılmış nesnelere detaylı incelenmeleriyle dönemsel ve bölgesel farklılıkları hakkında önemli bilgilere sahip olma imkanı bulunmaktadır. Bu nedenle kil nesnelere özellikle tarih öncesi dönemlere ait yerleşimlerin en önemli malzeme grupları arasında yer alırlar.

2. Mimari Bir Unsur Olarak Taşınmaz Kil Kapların Kullanımı

Önasya'da kil kapların yapımına ilk kez nerede ve nasıl başlandığı bugün için arkeoloji dünyasında tam olarak cevaplandırılmamış bir sorudur. Son yıllarda yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında elde edilen verilerin ışığı altında bazı ipuçlarına ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu bilgilerden hareketle kilin ilk kez kap yapımında kullanılmasının Erken Neolitik dönemde denenmeye başladığını söylemek mümkündür. Anadolu'nun güneyinde, Antalya'da, Beldibi Mağarası'nda bazı kap parçalarının varlığından söz edilmektedir (Bostancı, 1959: 129). Kazı başkanı söz konusu parçaları MÖ 8500-8000 yılları arasına tarihlendirmek istemektedir. Oysa Beldibi, Paleolitik dönemden Kalkolitik döneme kadar uzanan bir katmanlaşmaya sahiptir. Bu kap parçalarının üstteki bir tabakadan aşağıya karışma olasılığı çok yüksek gibi görülmektedir. Anadolu dışındaki buluntular arasında İran'da, Zagros eteklerindeki Ganj Dareh'te (Resim 2) bazı kil kap parçaları ele geçmiştir (Smith, 1970: 175). Yine aynı bölgede Tepe Aisab'ta bu döneme ait bazı kil nesnelere bulunmuştur (Braidwood, 1961: 2008). Kuzey Irak'ta, Kerkük'ün doğusundaki Zawi Chemi'de MÖ IX. binin başlarına tarihlendirilen katmanda, belirli bir form göstermeyen kil bir nesne, kandil olarak yorumlanmaktadır (Schmandt-Besserat, 1974: 11). Suriye'de, Fırat üzerindeki ünlü Erken Neolitik dönem yerleşimi olan Tell Mureybet'in (Resim 3) III. tabakasında (MÖ 8000-7600) hafif ateşe maruz kalmış 5 kil kap parçası ele geçmiştir (Cauvin, 1974: 200). Bunlar Erken Neolitik dönem için tam an-

lamıyla sürprizdir. Oysa yerleşimde bu katmanın öncesinde ve sonraki evrelerinde herhangi bir kil kap örneğe rastlanılmamıştır. Mureybet'in kil kap parçaları şimdilik soru işaretleriyle birlikte ayrıksı bir buluntu grubunu oluşturmaktadır.

Bugünkü bilgilerle Önasya'da kilin kullanımının daha çok mimari bir unsur olarak başladığını söylemek mümkündür. Erken Neolitik dönemde ev duvarlarının, elde biçimlendirilmiş (pisé) kilden yapılmasının en erken örneklerinden biri Kuzey Irak'ta, Zagros sıradağlarının eteğinde yer alan M'lefaat'ta görülmektedir (Aurenche, 1993: 72). Filistin'de, Tell al-Beida'da (Kirkbride, 1968: 92) yine ev ile ilgili olarak ocak yapımında kilden yararlanılmıştır. Aslında bunlar kilin günlük yaşama girişinin ilk aşamalarıdır. Yani başka bir deyişle kilden kapların yaygınlaşmasından yaklaşık 1000 yıl önce, kil, daha çok mimari unsur olarak insan yaşamına girmeye başlamıştır. Kil kullanımının yaygınlaşmaya başlamasıyla yerleşik düzenin başlangıcı arasındaki koşutluk dikkat çekicidir. Özellikle kil bir çeper ile çevrelenen ocak veya fırınlardaki ateşe maruz kalan kilin sertleşmesi ve dayanıklı bir hal alması o dönem insanının dikkatinden kaçmamış olmalıdır. Böylelikle kil zaman içinde günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Kilin şekillendirilmesindeki bilgi ve becerinin gelişiminde kerpiç yapımının payı büyüktür. İlk kil kaplar ile kerpicin üretimindeki benzerlik, bu görüşü destekler niteliktedir. Kilin bir mimari unsur olarak insan yaşamında gitgide daha çok yer bulması, elde edilen bilgi birikimi ve kilin pek çok kullanım avantajının keşfedilmesi, gerçek seramik üretimine giden yolda önemli kazanımlar olarak görülebilir.

Kilin kap yapımında kullanılabileceğinin anlaşılmasının ilk izleri yine bir mimari unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Filistin'de, Ain Malaha'da (Perrot, 1966: 445) Natufian dönemin siloları gerçekte toprağa açılmış çukurların itinalı bir şekilde iç yüzlerinin sıvanmasından ibarettir. Bunlar bir bakıma taşınmaz toprak kap olarak yorumlanabilir. Benzer durum Ganj Dareh'te de görülmektedir (Smith, 1976: 15). Fakat Ganj Dareh çukurları yuvarlak olmayıp köşeli olmasıyla farklılık gösterir. Anadolu'da Beyşehir Gölü kıyısındaki Suberde (Bordaz, 1968: 46) Neolitik yerleşiminde (MÖ VII. binin sonu) silindirik formlu çukurlar yine bir mimari unsur olarak dikkat çekmektedir. Buradaki çukurlar yaklaşık 70-80 cm çapında olup, korunan bölümleri 20-25 cm kadardır. Bunlardan bazıları 5-6 cm kalınlığında dikey kil dilimleriyle bölümlenmiştir.

3. Kilden Taşınabilir Kap Üretiminin Başlangıcı

Yeryüzünde kilin taşınabilir (portatif) bir kap olarak günlük hayata ilk kez nerede ve nasıl girdiği tam olarak bilinmese de, bugünkü bilgilerimizin ışığı altında en erken tarihli kil kapların üretimi Önasya dışındadır. Uzak Asya bu konuda en erken tarihli kil kaplara sahiptir. Japonya'da MÖ 10.000 dolaylarında (Imamura, 1996: 51) kil kap parçalarına rastlanırken, Afrika sahrasında MÖ 7500'lere ait, kil kap parçaları ele geçmiştir (Close, 1995: 24). Önasya'da taşınabilir kil kapların en erken örnekleri aşağı yukarı MÖ VII. binin ortalarında (ca. MÖ 6500-6300) görülmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalarda (Le Mière, 1986; Le Mière ve Picon, 1987; 1999; Campbell, 1992) genel olarak bu ilk aşamanın çok dar alanda izlendiği şeklinde ortak bir kanı bulunmaktadır. Buna karşın, son yıllarda yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında elde edilen bilgiler sayesinde bu ilk aşamanın sanıldığından aksine dar bir alanı kapsamadığı anlaşılmaktadır. Yakın zamana kadar bu ilk aşamanın daha çok Kuzey Suriye ve İran'da bazı yerleşim-

lerde görüldüğü, Anadolu'da ise sadece Orta Anadolu'da Çatalhöyük ile sınırlı olduğu düşünülmekteydi. Seramik üretiminin ilk aşamasını oluşturan örnekler oldukça yalın bir yapıya sahip olup, hamurlarında organik malzeme yok denilecek kadar azdır. Bu kapların hamurlarında organik malzeme yerine mineral katkı kullanılmıştır. Bu kapların pişme süreleri yeterli olmadığından özleri koyu renklidir; dış yüzleri bazen el ile hafif sıvazlanarak düzleştirilmiştir. Bazı örneklerde hafif perdah izine de rastlanmaktadır.

Anadolu'da bu en erken kap tiplerine ait buluntular son yıllarda Fırat üzerinde yapılan baraj kazıları sayesinde artmaya başlamaktadır. Atatürk Barajı kazılarında **Kumartepe** (Roodenberg ve diğerleri, 1984) ve **Sürük Mevkii** (Stein, 1992) araştırmalarında bu nitelikte seramik parçasından az sayıda bulunmuştur. Son yıllarda Şanlıurfa'da **Gürcütepe** (Beille-Bohn ve diğerleri, 1998), Karkamış Barajı kazılarında **Mezraa-Telialat** (Karul ve diğerleri, 2001; 2004) ve **Akarçay Tepe** (Balkan-Atlı ve diğerleri, 2001; 2004) kazılarında bu tip kaplar ortaya çıkartılmıştır. Suriye'nin Fırat yerleşimlerinin yanı sıra Balikh ve Habur nehirleri kıyılarındaki Geç Neolitik dönem yerleşimlerinde de bu seramik parçalarından bulunmaya başlanmıştır (Faura ve Le Mière, 1999). Dicle Vadisi'nde ise yakın zamana kadar en erken kil kaplar sadece Ergani yakınlarındaki **Çayönü Tepesi**'nden bilinmekteydi (Çambel ve Braidwood, 1980). Aslında Çayönü'nde kilden kap kullanan ve değişik evrelerinde yaşamış toplulukların varlığı daha kazılar başlamadan önce, 1963 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasından bilinmekteydi (Özdoğan ve Özdoğan 1993). Çayönü'nde kilden yapılmış taşınabilir eşyanın üretimi, seramiğin ortaya çıkmasından çok önce, en erken yerleşim evresi olan Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi'nde (Akeramik Neolitik A/Seramik Öncesi Neolitik A/Pre Pottery Neolithic A) görülmektedir (Erim-Özdoğan ve Yalman, 2004: 71). Son Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne ait bazı yapıların içinde oldukça kaba görünümlü, yoğun bitkisel katkı içeren, adeta kerpiç hamurundan yapılmış izlenimi veren (Resim 4) kaplar ele geçmiştir (Broman-Morales, 1990: 71, Lev. 29). Bütün bunlar MÖ VII. bine gelindiğinde kilin insan yaşamında daha fazla yer aldığı göstermektedir. Kil, önceleri bir mimariye bağlı, taşınmaz bir eser olarak kullanılmaya başlanırken, zaman içinde figürin, geometrik nesnelere ve Çayönü'nde olduğu gibi ev modelleri şeklinde (Broman-Morales, 1990: 69, Lev. 30) karşımıza çıkmaktadır.

4. Kil Kap Yapımının Yaygınlaşması

Bilindiği üzere Önasya'da seramiğin standart bir özellik gösterip, yaygınlaşması ancak *Halaf* döneminde mümkün olmuştur. Bu nedenle *Halaf* öncesine ait ve daha çok bölgesel özellikleri ağır basan çanak-çömlekleri diğerlerinden ayırt etmek için arkeoloji yazınında *pré-Halaf* (Halaf öncesi) tanımlaması yapılmaktadır. *Pré-Halaf* dönemi, seramiğin ilk kez görülmeye başlayıp *Halaf* seramiğine kadar geçirdiği aşamaları kapsamaktadır. Bu süreç çeşitli bilim adamlarınca farklı isimler ile anılmakla birlikte yaygın olan sıralama *Proto-Hassuna*, *Arkaik Hassuna*, *Standart Hassuna* ve *Samarra* şeklindedir. Son yıllarda Suriye'deki kazılardan elde edilen bilgilerden hareketle en erken seramik aşaması ile Halaf seramiği arasındaki süreci "*transitional*" şeklinde isimlendirme eğilimi vardır (Le Mière ve Nieuwenhuys, 1996).

Yakın zamana kadar Önasya'da seramik öncesi Neolitik ile seramikli Neolitik arasındaki geçiş evresinin nasıl olduğu konusunda detaylı bilgi bulunmamaktaydı. Özel-

likle Anadolu'ya komşu olan bölgelerdeki kazı ve yüzey araştırmalarının sayıca fazla olmasından kaynaklanan bir yanılsamayla, bu sürecin Türkiye sınırları içinde gelişmediği; **Çayönü**, **Kumartepe** (Roodenberg ve diğerleri, 1984), **Gritille** (Voigt, 1985), **Gürcütepe** (Beile-Bohn ve diğerleri, 1998) ve **Sürük Mevkii** (Stein, 1992) gibi buluntu yerlerinin ayrıksı ve rastlantısal olduğu şeklinde bir yaklaşım mevcuttu. Söz konusu yerleşimlerden sadece **Çayönü**'nde, Akeramik Neolitikten Seramikli Neolitiğe geçiş saptanabilmişti. Bu yerleşimde de söz konusu geçişin nasıl olduğuna dair doyurucu bilginin bulunmamasından hareketle, bilim dünyasında, ilk seramiklerin gelişim aşamaları konusunda Anadolu çoğu kez dikkate alınmamıştır. Oysa şimdi gerek **Çayönü** ile ilgili detaylı kazı raporlarının yayımlanması, gerek ise Karkamış yakınlarındaki **Mezraa-Teleilat** (Resim 6) ve **Akarçay Tepe** (Resim 5) kazılarında hem Akeramik, hem de Seramikli Neolitik katmanların kazılması, konunun yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Buna koşut olarak Yukarı Dicle Vadisi'nde, Diyarbakır-Batman arasındaki **Hakemi Use** (Tekin, 2003; 2004a; 2004b; 2004c) ve **Salat Camii Yanı**¹ kazılarından elde edilen bilgiler ile Dicle'nin kaynağı yakınlarındaki Lice'de sürdürülen yüzey araştırmalarından **Birkleyn Mağarası**'nda² toplanan çanak-çömlek parçaları olaya yeni boyut kazandırmıştır.

Hakemi Use kazılarında ortaya çıkartılan buluntular ile Yukarı Dicle Vadisi'nde seramiğin ilk kez ortaya çıkmasından, Halaf dönemine kadarki süreç eksiksiz saptanmıştır. Hakemi Use, ilk üç kazı sezonunda ele geçen yaklaşık 30.000 seramik parçası ile bu döneme ait Türkiye sınırları içindeki en bol malzemeye sahip merkez durumuna gelmiştir. Hakemi Use, Diyarbakır'ın yaklaşık 70 km doğusunda, Bismil ilçe merkezinin 12 km güneydoğusunda, Dicle'nin sağ kıyısında, 4 m yükseklikte ve yaklaşık 120 m çapında bir höyük yerleşimdir. Yerleşimin tümü bir hektardan küçüktür. Yerleşimin içinde bulunduğu arazi bir şahsın tapulu tarlası olduğundan, üzerinde uzun yıllardan beri tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. Bu nedenle yerleşimin üst katmanlarını oluşturan MÖ I. ve II. bine ait mimari kalıntılar tahrip olmuştur. Söz konusu dönemlerin varlığı, seramik parçalarından ve rastlantı sonucu tahribattan kurtulan mezarlarda saptanabilmiştir. Bu dönemlerin altında herhangi bir steril (kısır) katman olmaksızın Geç Neolitik döneme ait tabakalar gelmektedir. 2004 yılında höyüğün Dicle'ye en yakın bölümünde açılan 5x5 metrelik bir sondaj açmasında ana toprağa ulaşılarak yerleşimin tabaka düzeni belirlenmiştir. Bu alanda Geç Neolitiğe ait beş yapı katı saptanmıştır. Dörtgen planlı yapılardan oluşan evlerin duvarları pisé tekniğindedir. Kazılarda henüz taş temele rastlanılmamıştır. Ocaklar yapıların dışında ve benzer yapıım tekniğine sahiptir. Çanak-çömlek üzerindeki çalışmalar sonuçlandırılmadığından, yapı katlarına göre seramik grupları hakkında detaylı bilgi vermek için henüz erkendir. Bununla birlikte ana seramik gruplarının gelişimi hakkında bazı ön bilgilere ulaşılmıştır. Bütün yapı katlarında ana seramik grubu tarafı-

¹ 2004 yılında kazılmaya başlanılan Salat Camii Yanı kazısını yürüten Japon ekibin bilimsel başkanı Dr. Yutaka MİYAKE'ye yerleşimin seramiklerini görmeme izin verdiği için teşekkür ederim. Salat Camii Yanı kazıları başlamadan önce, Salattepe kazı heyeti yerleşimde geniş çaplı bir yüzey araştırması gerçekleştirmiştir (Görmüş 2003). Bu araştırmadan toplanan malzeme hakkında bilgi veren Doç. Dr. A. Tuba ÖKSE ve Arş. Gör. Ahmet GÖRMÜŞ'e teşekkür ederim.

² Lice yakınlarındaki Birkleyn Mağarası'nda araştırma yapan Alman ekibinin başkanı Dr. Andreas Schachner'e verdiği bilgilere ve seramiklerin resimlerini görmeme izin verdiği için teşekkür ederim.

mızdan “standart monokrom” olarak adlandırılan kaplardır. Bu grup, Hakemi Use çanak-çömleğinin yaklaşık % 80’ni oluşturmaktadır. Alttaki yapı katlarında bu oran % 90’a ulaşmaktadır.

4. 1. Samarra Seramiği

Hakemi Use kazısının Geç Neolitiğe ait ilk yapı katında ortaya çıkartılan boyalı kaplar arasında *Samarra* tipi parçalar önemli yer tutarlar (Resim 10). Bunlar yerleşimin diğer seramik gruplarına nazaran oldukça kalitelidir. Hamurları ince elenmiş, katkı maddesi olarak organik madde yok denilecek kadar az, bazı örneklerde ise mika katkı gözlenmektedir. Sıkı bir dokuya sahip bu kaplar, çok iyi fırınlanmıştır. Çoğunlukla turuncu ve pembe renkteki hamurların yanı sıra, az da olsa kirli bej renk hamurlular da görülmektedir. Bu kapların çoğu açık formlara sahiptir. Kap formları geniş ağızlı tabaklar, fazla derin olmayan çanak ve kâselerden oluşmakta, ender olarak da çömlek formu görülmektedir. Boya bezekler, genellikle geniş ağızlı kapların iç kısımlarında, dik kenarlı kapların veya “S” profilli çanakların ağız kenarından başlayıp karın keskinliğine kadar sürmekte ve kırmızı veya kahverenginin tonlarında bir renkte yapılmaktadır. Bezeklerin büyük çoğunluğu bir fırça³ yardımıyla yapılmış çapraz üçgen dizilerinden oluşmaktadır.

Samarra seramiği ilk kez Gaziantep yakınlarındaki **Sakçağözü** (Garstang, 1908) kazılarında ortaya çıkartılmasına karşın, adını Orta Mezopotamya yerleşimi olan **Samarra**’dan almaktadır. Bu seramik ilk kez 1911 yılında ünlü Orta Çağ yerleşimi Samarra yakınlarındaki mezarlık alanı buluntularıyla tanımlanmıştır (Herzfeld, 1930). Söz konusu kapların yayılım alanı yakın zamana kadar Orta Irak ile sınırlı olduğundan, bu seramiğin sadece Orta Mezopotamya’yı içine alan bir coğrafyaya ait olduğu ve Güney Mezopotamya’nın seramik geleneğini etkilediği düşünülmekteydi (Braidwood 1944). Önasya’nın batı bölümünde ortaya çıkartılmış olan az sayıdaki parçanın ise rastlantısal olarak veya bir seramik etkisi şeklinde buralara ulaştığı düşünülmekteydi (Perkins ve Braidwood 1944: 69). Oysa bugün *Samarra* seramiği olarak nitelenen kap parçaları hakkında daha detaylı bilgi bulunmaktadır. Özellikle Kuzey Suriye’de Balikh Nehri yakınlarındaki Tell Sabi Abyad kazıları *Samarra* seramiğinin gelişimi hakkında oldukça doyurucu bilgiler sunmaktadır (Le Mière ve Nieuwenhuyse 1996). Bunun yanında Anadolu’da Kahramanmaraş yakınlarındaki **Domuztepe** (Campbell ve diğerleri, 1999) kazılarında bu kaplardan ele geçmesi *Samarra* seramiğinin çekirdek bölgesi ve yayılımına yeni boyutlar kazandırmıştır. Bugünkü bilgilerle, *Samarra* tipi seramiğin sanıldığı aksine sadece Orta Mezopotamya’da değil, daha kuzeyde, Anadolu’nun güneydoğu bölümünde de yaygın olduğu, Gaziantep yakınlarındaki Sakçağözü, Şanlıurfa yakınlarındaki Kazane Höyük (Resim 7), (Bernbeck ve diğerleri, 1999) ve Hakemi Use buluntuları tarafından kanıtlanmaktadır. Hakemi Use buluntuları Samarra seramiğinin Önasya’da en kuzeydeki örneklerini oluşturması açısından da önemlidir.

---

³ Boya bezeklerin fırça ile yapıldığı, bezeklerin uç kısımlarında boyanın birikmesinden anlaşılmaktadır.

4. 2. Hassuna Seramiği

Hakemi Use'de **1. Yapı Katı**'nda sayıca az olmakla birlikte, daha çok **2. Yapı Katı**'ndan itibaren yaygınlaşmaya başlayan bir başka kap tipi ise Hassuna kaplarıdır (Resim 9). Bu seramik ilk kez Kuzey Irak'ta, **Ninive** (Campbell-Thompson ve Malloy, 1933) kazılarında ele geçmiştir. Ancak o dönemde henüz Mezopotamya'nın tarihöncesi seramiği hakkında yeterli bilgi bulunmadığı için, tam olarak tanımlanamadığından bu kaplar, arkeoloji dünyasında bir süre *Ninive I kapları* olarak isimlendirilmiştir. Musul yakınlarında, **Tell Hassuna**'da 1943-44 yılları arasında dönemin Irak Eserler Dairesi'nin kontrolündeki kazılar ile bu ilginç seramik grubuna *Hassuna seramiği* adı verilmiştir (Lloyd ve Safar, 1945). Hassuna seramiğinin gerçek evrimsel gelişimi ise, Sovyet araştırmacıların Kuzey Irak'ta, Musul'un batısında yer alan Sincar Vadisi'nde, 1960'ların sonlarında başlayıp, 1980'lerin başına kadar süren arkeolojik faaliyetlerle saptanabilmiştir (Yoffee ve Clark, 1993). Bölgenin önemli yerleşimlerinden **Tell Sotto, Kül Tepe ve Yarım Tepe I⁴** kazılarında elde edilen sonuçlar ile Hassuna kültürü hakkında oldukça geniş bir bilgiye ulaşılmıştır. Bu yerleşimlerden **Tell Sotto** (Bader, 1993a) ve **Kül Tepe**'de (Bader, 1993b) ortaya çıkartılan seramikler *Proto-Hassuna* dönemini içerirken, *Yarım Tepe I* (Merpert ve Munchaev, 1993) yerleşiminde saptanan 12 yapı katı ile Hassuna kültürünün gelişim aşamaları izlenebilmiş ve Tell Hassuna kazı raporundaki bazı yanlışlıkların düzeltilmesi mümkün olmuştur⁵.

Türkiye sınırları içinde Hassuna seramiği daha önceleri Mersin **Yumuktepe** (Resim 8) (Garstang, 1953) ve Tarsus **Gözlü Kule** (Goldman, 1956) kazılarıyla bilinmekteydi. Yine **Karkamış**'ta (Woolley, 1934) sondaj kazılarında ele geçen parçaların da Hassuna seramiği olduğu anlaşılmaktadır. 1990'ların sonlarında başlayan ve halen devam eden Karkamış Barajı kazılarında **Mezraa-Teleilat**'ta bu tip kaplar ele geçmiştir (Resim 6). Diyarbakır'da, Lice yakınlarındaki **Birkleyn Mağarası**'nda ve **Salat Camii Yanı** kazılarında ele geçen Hassuna seramikleri bu kapların yayılımı hakkında yeni bilgiler vermektedir. **Birkleyn** buluntuları şimdilik Hassuna Boyalıların Önasya'daki kuzey sınırını oluşturmaktadır. **Salat Camii Yanı**'nda ilk kazı sezonunda açılan dar alanda *Proto-Hassuna* seramiğinin erken evresi saptanmasına karşın, boyalı parça ele geçmemiştir. **Hakemi Use**'de ise *Hassuna* seramiğinin tüm aşamaları bulunmaktadır. Ana toprak üzerinde bulunan **5. Yapı Katı**'nda, *Arkaik Hassuna* boyalıların yanı sıra, *Proto-Hassuna* çanak-çömleği ele geçmiştir. Bu alt evrede ortaya çıkan birkaç parça dikkat çekicidir. Bunlar diğer tek renkli kaplardan farklılık gösterirler. **Salat Camii Yanı** kazısında bolca ele geçen organik malzeme içermeyen, mineral katkılı, dış yüzü hafif perdahlı kap parçalarından **Hakemi Use**'de de bulunmuştur. Söz konusu kaplar Önasya çanak-çömlek geleneğinde ilk aşamayı temsil etmektedir. **Salat Camii Yanı** kazısında, ortaya çıkartılan iki yapı katıyla seramik başlangıcının ilk iki aşaması tespit edilmesine karşın,

4 Irak'ta Türkmen bölgesinde yer alan ve Türkçe bir isim olan Yarım Tepe, batılı kaynaklarda Yarım Tepe şeklinde yazılmaktadır.

5 Hassuna seramiği üzerine doktora tezi hazırlayan T. Dabbagh, Tell Hassuna kazı raporunda bazı yanlışlıkları fark etmiştir. Bunlardan en önemlisi, Hassuna kültürünün kazıcılar tarafından Proto Kalkolitik olarak değerlendirilmesidir. Dabbagh, malzeme üzerine yaptığı detaylı çalışmada Tell Hassuna kazıcılarının Neolitik dediği ve yerleşiminin en alt katmanını oluşturan Ia evresi ile üstteki tabakalarda ele geçen malzeme arasında fazla fark bulunmadığını saptamış ve Hassuna evresinin Neolitik olarak nitelenmesi gerektiğini söylemiştir (1965: 97).

seramik gelişiminin diğer aşamaları henüz keşfedilememiştir. Diğer taraftan Fırat Havzası'nda yer alan **Mezraa-Teleilat** ve **Akarçay Tepe**'ye ait kazı raporlarında bu aşamaların varlığından söz edilmesine rağmen, en erken kap örneklerine dair resim veya fotoğrafların sayısı kısıtlıdır (Resim 5-6).

Hakemi Use kazılarında Geç Neolitik döneme ait tüm katmanlarda, *Hassuna* seramiğinin karakteristik öğelerinden olana "*husking tray*" olarak tanımlanan kaplardan da ele geçmiştir (Resim 11). Alt tabakalarda bu kaplara ait parçaların sayısında ve çeşitliliğinde artış gözlenmektedir. Gerçekte hangi amaç için kullanıldığı henüz tam olarak anlaşılamayan bu kapların, kabuklu tahılların taneleri ile kabuklarının ayrılmasında bir bakıma rende olarak kullanıldığı ilk kez **Tell Hassuna** kazı heyeti tarafından ileri sürülmüştür (Lloyd ve Safar, 1945). Akdeniz sahilindeki **Ras Shamra**'dan, Batı İran'da **Ganj Dareh**'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada karşımıza çıkan, iç kısımları derin oluklarla veya oyuklarla bezeli bu kaplar, **Tell Halaf**'ta *Erken Halaf* dönemine kadar varlığını devam ettirmiştir (Oppenheim, 1943). *Husking tray* olarak isimlendirilen bu kaplar 40-70 cm arasında değişen uzunlukta, 20-40 cm genişliğinde ve yaklaşık 10-15cm yüksekliğindedir. Bunların iç yüzeylerinde ve tabanında genellikle 1-1.5 cm genişliğinde ve 1-2 cm derinlikte oluklar veya baş parmakla yapılmış izlenimi veren oyuklar yer almaktadır. Kimi örneklerde bir santimetreyi geçmeyen genişlikleri ve bir santimetreye ulaşmayan derinlikleri bulunan dörtgen çukurluklar görülmektedir.

Hakemi Use örneklerinin yakından incelenmesi sonucunda bunların bir rende olarak kullanılması ihtimal dahilinde görülmemektedir. Çünkü rende olarak kullanılan bir kil kapta, kullanım sonucunda oluklar üzerinde aşınma olması gerekir. Oysa böyle bir aşınma izinin eksikliği bir yana, bazı kaplardaki oluklar üzerinde hala çapak izlerini yer yer görmek mümkündür. Bunun yanında oyuk veya üçgen biçimli çukurlukların rendelemeye uygun olmadığı da açıktır. Sivri ve keskin bir alet yardımıyla açıldığı anlaşılan bu oluklar, kapların iç kısmında ağız kenarının hemen altında daha ince bir şekilde başlamakta ve ortaya doğru genişlemektedir. Bu oluk veya oyukların düzenlenmesine genel olarak bakıldığında bir estetik kaygısı taşınarak yapıldığı izlenimi uyanmaktadır. Bunun yanında, Hakemi Use örnekleri üzerinde ateş izi rahatlıkla görülmektedir. Bu kapların sayıca fazla olması, boyutları, hamurundaki taşçıkların fazlalığı nedeniyle ateşe karşı dirençli bir yapıda olması ve kap içindeki oyuk, oluk ve baskıların estetik bir şekil göstermesi gibi faktörler bir araya toplandığında Hakemi Use'de ele geçen *husking tray*lerin ekmek pişirmek amacıyla belki de bir kalıp⁶ olarak kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu kapların ne için kullanıldığını anlamak için daha sağlam kanıtlara ihtiyaç duyulduğu da bir gerçektir.

5. Sonuç

Bugün için, eldeki buluntulardan hareketle Anadolu'da çanak-çömleğin keşfedilmesinin Önasya'nın diğer bölgeleriyle koşut olduğunu söylemek mümkündür. Önasya'da yaklaşık MÖ 6500'lerde ilk taşınabilir kil kaplar görülmeye başlar. Bu ilk kil kaplar, organik malzeme içermeyen, hamuruna yoğun mineral, kum ve kireç katılmış, kaba yapıya sahiptir. Yeterli ısıda ve sürede pişirilmediği için bu kapların özleri koyudur. Bu

6 Günümüzde kırsal alanlarda kuzine tipi sobalarda ekmek pişirmek için kullanılan tepsiler veya evlerde kullanılan kek kalıpları gibi kullanılmış olabilir.

ilk kaplar Orta Anadolu'da, **Çatal Höyük XII**. Tabaka'da; Fırat Havzası'nda **Kumarteppe**, **Gritille**, **Sürük Mevkii**, **Mezraa-Telailat**, **Akarçay Tepe** ve **Gürcütepe**'de ; Dicle Vadisi'nde ise **Çayönü**, **Salat Camii Yanı** ve **Hakemi Use**'de saptanmıştır. Bu kaplar Mezopotamya'nın klasik tanımlamasıyla *Proto-Hassuna*'nın erken evresi veya başka bir deyişle **Dabaghiyah-Sotto** kaplarının erken örnekleriyle uyuşmaktadır.

Hassuna ve *Samarra* boyalı ve kazı/çizi bezekli seramikleri Anadolu'da, Mersin'den başlayıp, Batman'a kadar uzanan alanda, Toros Dağları'nın güneyinde görülmektedir. **Birkleyn** gibi Toros eteklerine yakın bir yerde ele geçmesi, bu seramiğin dağ eteklerine kadar yayıldığını göstermektedir. Sonuç olarak, Mezopotamya'nın Halaf öncesi seramik gelişimini Kuzey Irak, Batı İran ve Kuzey Suriye'ye paralel olarak, Anadolu'nun Güney ve Güneydoğusunda izlemek mümkündür. Sanılanın aksine Anadolu seramik kullanımının gelişim aşamasında taşra konumunda değildir. Özellikle Hakemi Use'de ilk üç kazı sezonunda açılan 500 m²'lik alanda yaklaşık 30.000 seramik parçasının ele geçmesi, bölgede seramikçiliğin gelişkin olduğuna işaret etmektedir. Bu seramiğin kalitesi diğer bölgelerde ortaya çıkartılanlardan düşük değildir. İlk üç kazı sezonu sonunda bu yerleşimin pré-Halaf dönemini kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu saptama sadece seramik buluntulara dayanmamaktadır. Yerleşimde gün ışığına çıkartılan dörtgen planlı pisé tekniğindeki evler ve ocaklar ile yerleşmenin genel planı, Hassuna kültürünü yansıtan diğer yerleşimlerle yakın benzerlik gösterir. Kazılarda ele geçen taştan damga mühürler, kil figürinler, taş aletler bu görüşü destekleyen diğer buluntulardır. Yerleşim içinde mimariyle pek bağlı gibi görülmeyen ve daha çok küçük yaştaki bireylere ait basit toprak mezarlar bu dönemin ölü gömme geleneğini yansıtmaktadır.

Hassuna ve *Samarra* seramiklerinin yayılımı üzerine yapılan çalışmalarda yer alan haritalara dikkatle bakıldığında, pek çoğunda günümüz siyasal sınırları ile bu kapların yayılım sınırları örtüşmektedir. Bu bile durumun tuhafliğini gözler önüne sermektedir. Güneydoğu Anadolu'da 1990'lara kadar arkeolojik araştırmaların azlığı, her ne kadar böyle bir düşüncenin oluşmasına neden olsa da, bugün için eldeki buluntular, bunun doğru olmadığını kanıtlamaktadır. Fırat Havzasında **Mezraa- Teleilat** ve **Akarçay Tepe** ile Dicle Vadisi'nde **Çayönü**, **Hakemi Use**, **Birkleyn** ve **Salat Camii Yanı** gibi yeni kazılar, mevcut bilginin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. **Teleilat**'ın yanı sıra, özellikle **Hakemi Use**'de çok güzel örnekleri ele geçen *kırmızı astarlı* kapların sayıca fazlalığı ve kalitesi, bu kapların batıya doğru yayılımı hakkında yeni teorileri gündeme getirmektedir. Fırat Havzası ve Yukarı Dicle Vadisi kazılarında ortaya çıkartılan seramiğin kalitesi ve sayıca çokluğu aynı zamanda *Hassuna* ve *Samarra* seramiğinin kökeninin de sorgulanması gerekliliğini ortaya koymuştur. Söz konusu kaplar Mezopotamya'nın aynı zamanda ilk boyalı kap tiplerini oluşturmaktadır. Buluntular, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde çanak-çömlek üretiminin çok eski bir gelenekten geldiğini göstermektedir. Gerek kap üretimi, gerekse yaşam biçimi güneydeki topluluklardan çok farklı değildir. Türkiye sınırları içinde yapılacak kazı ve araştırmaların sayısı arttıkça pek çok eksik noktanın tamamlanacağına ve çanak-çömlek üretiminin ilk aşamalarından başlayarak, Halaf dönemine kadar geçen sürecin daha iyi anlaşılacağına kuşku yoktur.

KAYNAKÇA

- Aurenche, Olivier. (1993). "L'origine de la brique dans le Proche-Orient Ancien." M. Frangipane ve diğerleri. (eds). *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. Roma: Università di Roma: 71-85.
- Bader, N.O. (1993a). "The Early Agricultural Settlement of Tell Sotto." Yoffee, N. ve J. J. Clark. (eds). (1993). *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization, Soviet Excavations in Northern Iraq*, Tuscon & London: The University of Arizona Press: 41-54.
- Bader, N. O. (1993b). "Result of the Excavations at the Early Agricultural Site of Kültepe in Northern Iraq." Yoffee, N. ve J. J. Clark. (eds). (1993). *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization, Soviet Excavations in Northern Iraq*, Tuscon & London: The University of Arizona Press: 55-62.
- Balkan-Atlı, N. ve diğerleri. (2001). "Akarçay Tepe Kazısı, 1999." N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu. (eds). *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ TAÇDAM, Ankara: 309-358.
- Balkan-Atlı, N. ve diğerleri. (2004). "Akarçay Tepe 2001 Yılı Çalışmaları." N. Tuna, J. Greenhalg ve J. Velibeyoğlu. (eds). *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ, TAÇDAM, Ankara: 227-240.
- Beile-Bohn, M. ve diğerleri. (1998). "Neolitische Forschungen in Obermesopotamien Gürcütepe und Göbeklitepe." *ISTANBULER MITTEILUNGEN* Band 48: 309-337.
- Bernbeck, R., S. Pollock ve C. Coursey. (1999). "The Halaf Settlement at Kazane Höyük, Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons." *ANATOLICA* XXV: 109-147.
- Braidwood, J. Robert. ve diğerleri. (1944). "New Chalcolithic material of Samarran type and its implications. A report on Chalcolithic material of Samarran type found at Baghouz on the Euphrates, and a reconsideration of the Samarran material in general (especially the painted pottery) in the light of this new material." *JOURNAL OF NEAR EASTERN STUDIES* Vol. III: 48-72.
- Braidwood, J. Robert. (1961). "The Iranian Prehistoric Project." *SCIENCE* 133: 2008-2010.
- Breniquet, C. (1991). "Un site Halafien en Turquie meridionale: Tell Turlu." *AKKADICA* 71: 1-35.
- Bordaz, Jacques. (1968). "The Suberde excavations, Southwestern Turkey. An interim report." *TÜRK ARKEOLOJİ DERGİSİ* XVII: 43-71.
- Bostancı, Enver. (1959). "Researchs on the Mediterranean Coast of Anatolia: A new Paleolithic Site at Beldibi near Antalya." *ANATOLIA/ANADOLU* IV: 129-177.
- Broman-Morales, V. (1990). "Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü." *Oriental Institute Communications* 25: 57-88.

Campbell-Thompson, R. ve M. E. L. Mallowan. (1933). "British Museum Excavations at Niniveh, 1931-32." *UNIVERSITY of LIVERPOOL, ANNALS of ARCHAEOLOGY and ANTHROPOLOGY*, vol. XX: 71-186.

Campbell, Stuart. (1992), *Culture, Chronology and Change in the Later Neolithic of North Mesopotamia*. University of Edinburg: Ph.D. Thesis.

Campbell, S. ve diğ erleri. (1999). "Emerging complexity on the Kahramanmaraş Plain, Turkey: The Domuztepe Project, 1995-1997." *AMERICAN JOURNAL of ARCHAEOLOGY* 103, 3: 395-418.

Cauvin, J. (1974). "Les débuts de la céramique sur le Moyen-Euphrate: nouveaux documents." *PALÉORIENT*, 2/1: 199-205.

Close, A. E. (1995) "Few and far between. Early ceramics in North Africa." W. K. Barnett ve J. W. Hoops. (eds). *The Emergence of Pottery, Technology and Innovation in Ancient Societies*. Washington: 23-37.

Çambel, H. ve R. J. Braidwood. (eds). (1980). *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğ u Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Dabbagh, Takey. (1965). "Hassuna pottery." *SUMER* 21: 93-111.

Erim-Özdoğan, A. ve N. Yalman. (2004). "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum." *TÜBA-AR* 7: 67-92.

Faura, J. M. ve M. Le Miè re. (1999). "La céramique Néolithique du Haut Euphrate Syrien." G. Del Olmo Lete ve J. L. Montero Fenollós. (eds). *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin Dam area. Proceeding of the International Symposium Held at Barcelona, January 28th-30th 1998*. Barcelona: 281-298.

Garstang, John. (1908). "Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, preliminary report for 1908." *UNIVERSITY of LIVERPOOL, ANNALS of ARCHAEOLOGY and ANTHROPOLOGY* 1: 97-117.

Garstang, John. (1953), *Prehistoric Mersin, Yumuktepe in Southern Turkey*. Oxford: Clerandon Press.

Goldman, H. (1956), *Excavations at Gözlükule, Tarsus II, from the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton: Princeton University Press.

Görmüş, Ahmet. (2003). "Yukarı Dicle Havzasında seramik üretiminin başlangıcına ait yeni bir merkez: Eski Cami Mevkii." *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 16-30 Haziran 2003, Tepebaşı Belediyesi*. Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi: 35-41.

Herzfeld, Ernst. (1930), *Die Ausgrabungen von Samarra*, Band V, Berlin: Verlag von Dietrich Reimer.

Imamura, K. (1996), *Prehistoric Japan. New Perspectives on Insular East Asia*. London: UCL Press.

Karul, N., A. Ayhan ve M. Özdoğan. (2001). "1999 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı." N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğ lu. (eds). *İlusu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Ka-*

lacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, ODTÜ, TAÇDAM, Ankara: 133-174.

Karul, N., A. Ayhan ve M. Özdoğan. (2004). "2001 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları." N. Tuna, J. Greenhalg ve J. Velibeyoğlu. (eds). *İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ, TAÇDAM, Ankara: 57-88.

Kirkbride, Diana. (1968). "Beidha 1967, an interim report." *PALESTINE EXPLORATION QUARTERLY* 100: 90-96.

Le Mière, Marie. (1986). *Les première céramiques du Moyen-Euphrate*. Université Lumière-Lyon II: Thèse de Doctorat.

Le Mière, Marie. (1989). "Les débuts de la céramique sur Le Moyen-Euphrate (6500-5500) BC." O. M. Haex, H. H. Curvers ve P.G. M. M. Akkermans. (eds). *To the Euphrates and Beyond Archaeological Studies in Honour of Maurits N. Van Loon*. Rotterdam: 53-64.

Le Mière, M., ve M. Picon. (1987). "Production Locales et Circulation des Céramiques au VIe millénaire, au Proche-Orient." *PALÉORIENT* 13/2: 133-147.

Le Mière, M., ve O. Nieuwenhuys. (1996). "Tell Sabi Abyad Pottery." P. M. M. G. Akkermans. (ed). *Tell Sabi Abyad. The Late Neolithic Settlement*. İstanbul: 119-284.

Le Mière, M., ve M. Picon. (1999). "Les Débuts de la Céramique au Proche-Orient." *PALÉORIENT* 24/2: 5-26.

Lloyd, S. ve F. Safar. (1945). "Tell Hassuna, Excavations by the Iraq Government Directorate General Antiquities in 1943 and 1944." *JOURNAL of NEAR EASTERN STUDIES* IV: 255-289.

Merpert, N. ve R. M. Munchaev. (1993). "Yarim Tepe I." Yoffee, N. ve J. J. Clark. (eds). *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization, Soviet Excavations in Northern Iraq*, Tuscon & London: The University of Arizona Press: 73-114.

Oppenheim, M. F. Von. (1943). *Tell Halaf. Vol. 1. Die Prähistorische Funde*. Berlin.

Özdoğan, M. ve A. Özdoğan. (1993). "Pre-halafian Pottery of Southeastern Anatolia, with special reference to the Çayönü sequence." M. Frangipane ve diğerleri. (eds). *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. Roma: Università di Roma: 87-103.

Perkins. A. L. ve R. J. Braidwood. (1944). "Conclusions", in New Chalcolithic material of Samarran type and its implications. A report on Chalcolithic material of Samarran type found at Baghouz on the Euphrates, and a reconsideration of the Samarran material in general (especially the painted pottery) in the light of this new material." *JOURNAL OF NEAR EASTERN STUDIES* Vol. III: 65-68.

Perrot, J. (1966). "Le gisement natoufien de Malaha (Eynan) Israel." *L'ANTHROPOLOGIE* 70: 437-483.

Roodenberg, J. J., T. J. Wilkinson ve S. Baya-Baykan. (1984). "Surveys and soundings at Kumartepe: An Interim Report." *ANATOLICA* 11: 1-16.

Schmandt-Besserat, Denise. (1974). "The use of clay before pottery in the Zagros." *EXPEDITION* 16/2: 11-17.

Schmandt-Besserat, Denise. (1977a). "The earliest uses of clay in Syria." *EXPEDITION* 19/3: 28-42.

Schmandt-Besserat, Denise. (1977b). "The beginnings of the use of clay in Turkey." *ANATOLIAN STUDIES* 27: 133-150.

Smith, P. E. L. (1970). "Ganj Dareh Tepe." *IRAN* 5: 178-180.

Smith, P. E. L. (1976). "Reflections on four seasons of excavations at Tappeh Ganj Dareh." *Proceedings of the IVth Symposium of Art and Arceology in Iran 1975*. Teheran: Iran Cultural Fairs Institute: 11-22.

Stein, G. (1992). "Archaeological Survey at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic in the Euphrates River Valey, Southestern Turkey." *ANATOLICA* XVIII: 19-92.

Suleiman, A. ve O. Nieuwenhuysse. (2002). *Tell Boueid II, a Late Neolithic villa-ge on the Middle Khabur (Syria)*, Subartu XI, Brepols.

Tekin, Halil. (2003). "Hakemi Use 2001 Kazısı." *T.C. Kültür Bakanlığı, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 59-70.

Tekin, Halil. (2004a). "Hakemi Use 2001 Yılı Kazısı İlk Sonuçları." N. Tuna, J. Greenhalg ve J. Velibeyoğlu. (eds). *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ TAÇ-DAM, Ankara: 425-449.

Tekin, Halil. (2004b). "Yukarı Dicle Vadisi'nde Bir Hassuna/Samarra Yerleşimi: Hakemi Use." *ANADOLU/ANATOLIA*, Ek Dizi no.1, (I-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu): 263-273.

Tekin, Halil. (2004c). "Hakemi Use (Diyarbakır) 2002 Yılı Kazıları." *T.C. Kültür Bakanlığı, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 273-278.

Tekin, Halil. (baskıda). "Hakemi Use: a new discovery regarding the northern distribution of Hassuna/Samarra pottery in the Near East. A Late Neolithic site in the Southeastern Anatolia, Turkey." *Antiquity*.

Tekin, Halil. (baskıda). "Hakemi Use 2002 Yılı Kazısı İlk Sonuçları." N. Tuna, J. Greenhalg ve J. Velibeyoğlu. (eds). *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ, Ankara.

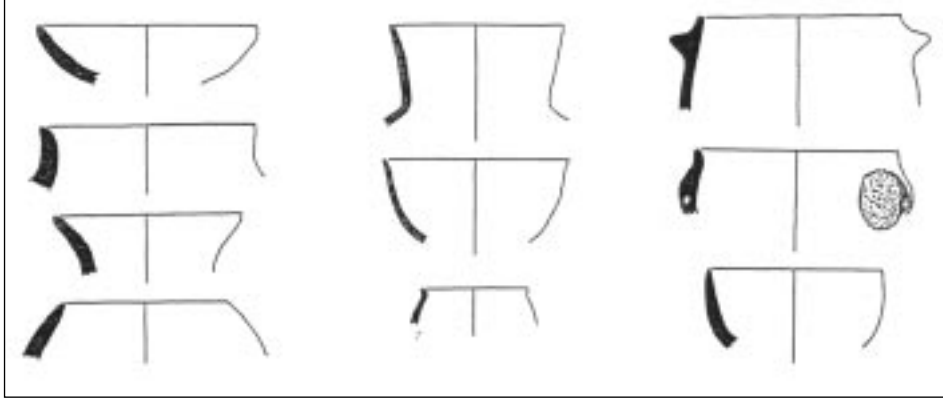
Voigt, M. M. (1985). "Village on the Euphrates. Excavations at Neolithic Gritille in Turkey." *EXPEDITION* 21, 1: 10-24.

Woolley, C. Leonard. (1934). "Prehistoric pottery of Charchemish." *IRAQ* 1: 146-162.

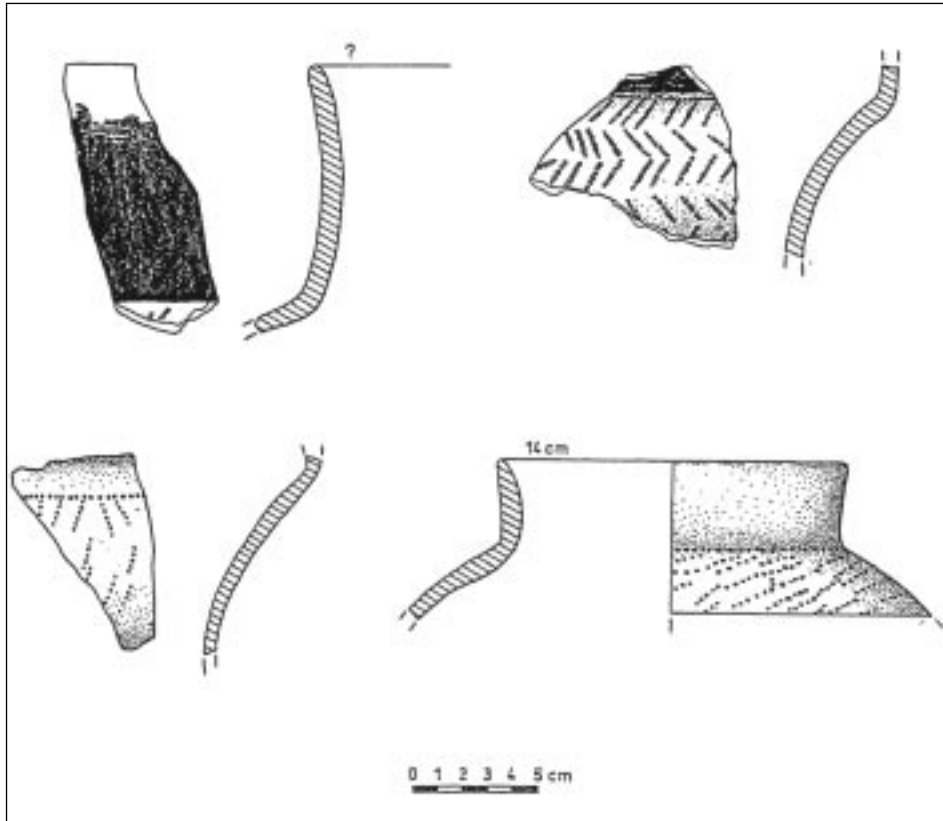
Yoffee, N. ve J. J. Clark. (eds). (1993). *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization, Soviet Excavations in Northern Iraq*, Tuscon & London: The University of Arizona Press.

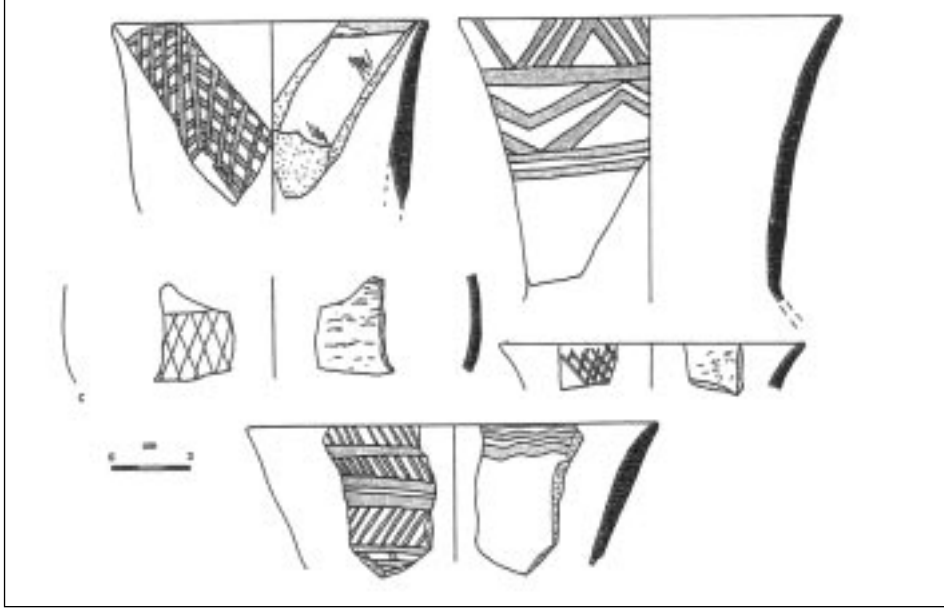

Resim 5: Akarçay'dan ele geçen seramik parçaları (Balkan Atlı ve diğerleri 2001)
(Ölçeksiz)

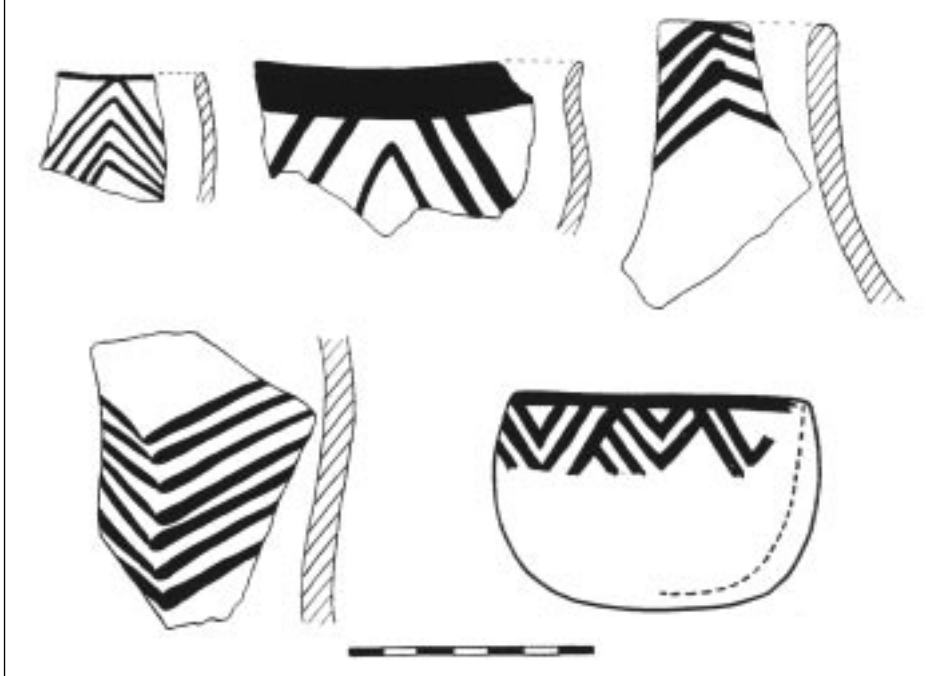

Resim 6: Teleilat'tan ele geçen seramik parçaları (Karul ve diğerleri 2001).

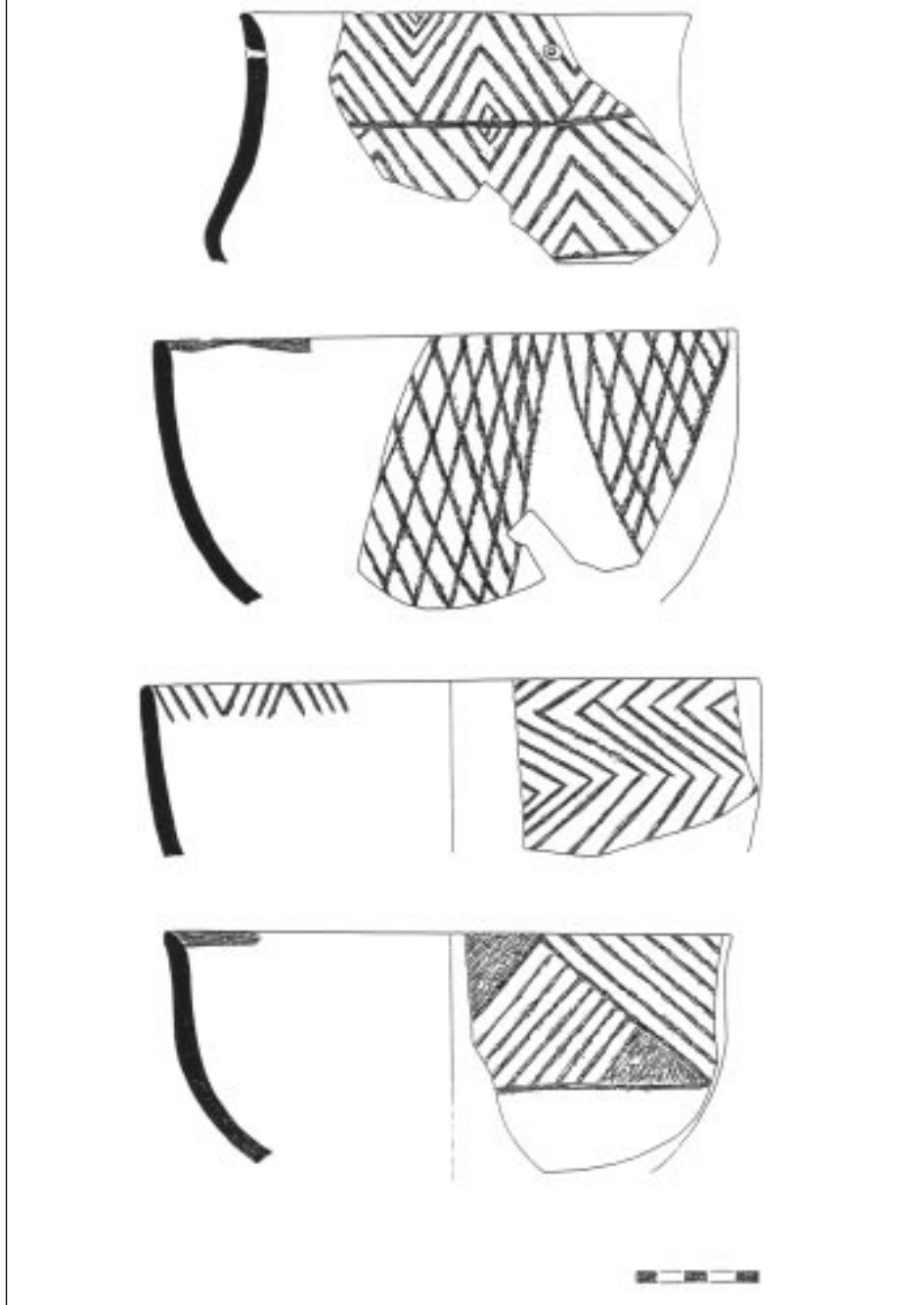

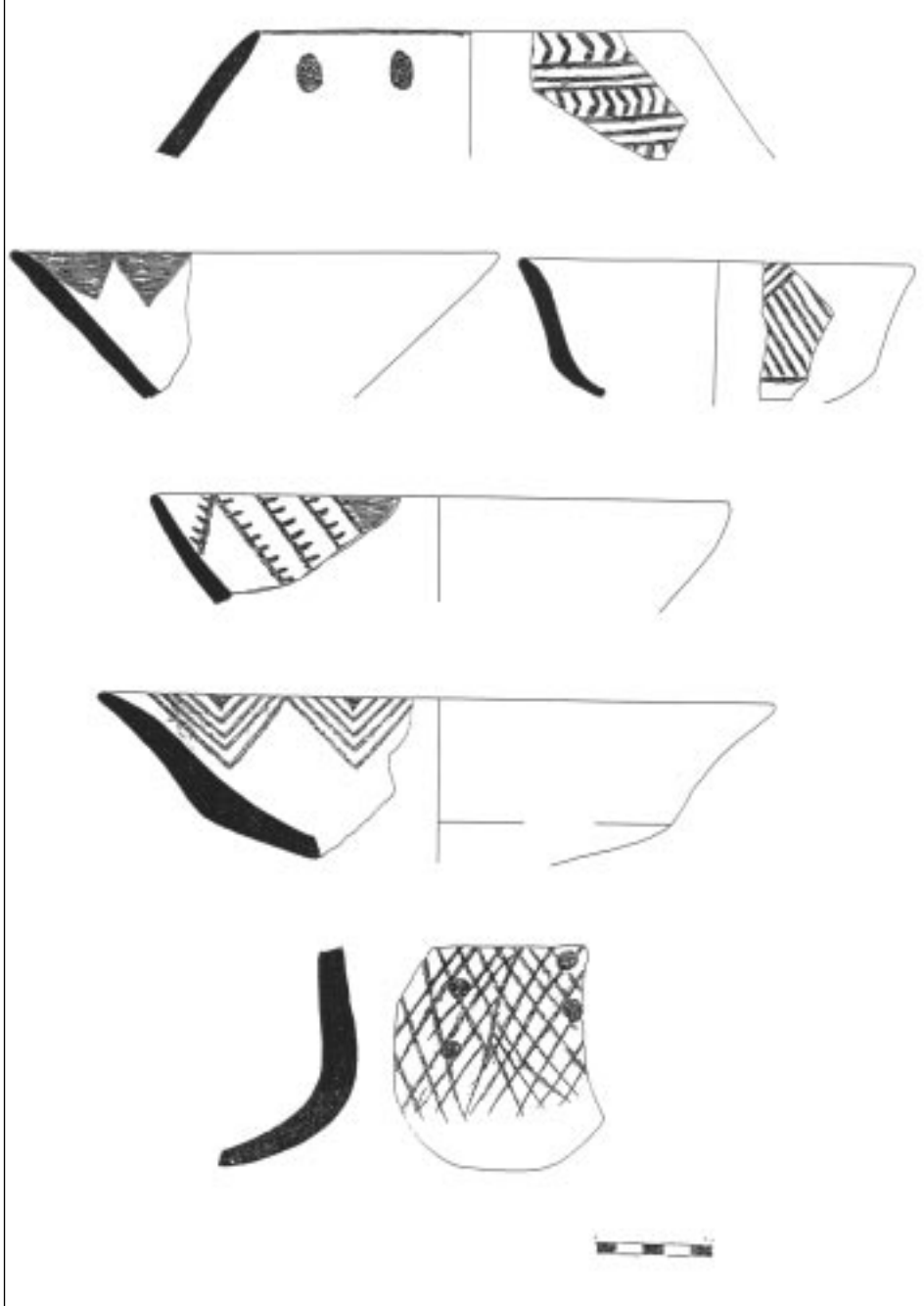
Resim 7: Kazane Höyük'ten ele geçen seramik parçaları (Bernbeck ve diğerleri 1999).

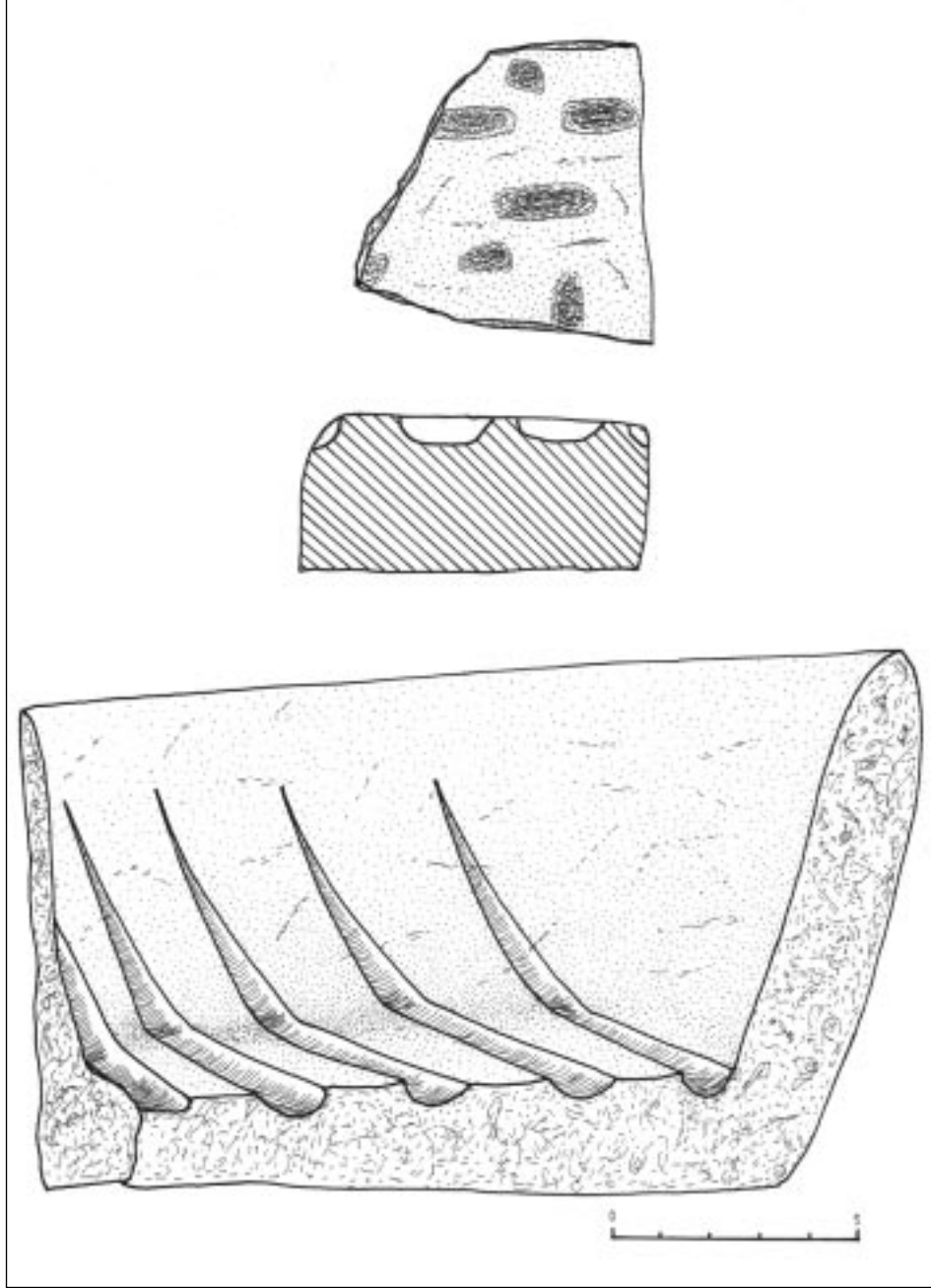
Resim 8: Mersin Yumruktepe'den ele geçen Hassuna Boyalıları (Garstang 1953).

Resim 9: Hakemi Use'den ele geçen Hassuna Boyalıları

Resim 10: Hakemi Use'den ele geçen Samarra kapları.

Resim 11: Hakemi Use'de ele geçen *husking-tray* parçaları.